

اصول و ضوابط دائرة المعارف نویسی

گفتگو با

استاد سید محمد کاظم موسوی بجنوردی

رئیس مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی

گفتگو کننده: علی اکبر مؤمنی

اشاره:

امروزه کشورهای مختلف برای حفظ و توسعه هر چه بیشتر میراث گرانبهای ملی، فرهنگی و تاریخی خویش آثار نفیس و ارزشمندی را از خود به جای می‌نهند که در آن میان دائرة المعارف‌ها به جهت شمول و گسترده‌گی شان از اهمیت وافر برخوردارند. نظر به نقش و اهمیت دائرة المعارف نویسی در احیای تمدن و فرهنگ ملی و اسلامی و نیز برای آشنایی هر چه بیشتر با اصول و ضوابط آن به حضور بنیانگذار مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی دانشمند گرامی و فاضل محترم جناب آقای سید محمد کاظم موسوی بجنوردی رسیدیم و نظریات ایشان را در این باره خواستار شدیم.

استاد موسوی بجنوردی که گذشته از تألیف‌های مفید علمی، ریاست کتابخانه ملی ایران و مشاور رئیس جمهور سابق (آقای سید محمد خاتمی) در مسائل مختلف خاصه در حوزه فناوری اطلاعات را در کارنامه پرافتخار خویش دارد، از اطلاعات و تجارب بسیار راهگشایی در حوزه تهیه و تنظیم دائرة المعارف بهره‌مند است که در این گفتگو به ارائه آنها پرداخته ایم.

• ضمن تشکر از جناب‌هالی که این فرصت را در اختیار ما گذاشتید، در ابتدا نظرتان را درباره مباحث و مدخل‌هایی که می‌باید در یک دائرة المعارف مدنظر قرار گیرد، بیان کنید.

اساساً دائرة المعارف نویسی یعنی اینکه شما تمامی معارف و دانش‌هایی را که مرتبط با موضوع مورد نظر است، در یک کتاب ارائه کنید، مثلاً اگر می‌خواهید دائرة المعارف قرآن بنویسید باید تمامی معارف و دانش‌های مرتبط با قرآن را در آن بیاورید، اما اگر شما بخواهید آن را خاص کنید و به برخی مباحث بپردازید، دیگر نمی‌توانید نام دائرة المعارف قرآن بر آن بگذارید، بلکه باید پسوند یا پیشوندی به آن بیفزایید و برای مثال بگویید: «دائرة المعارف مفاهیم قرآن».

مطلب دیگر آنکه اگر بخواهیم در دائرة المعارف بزرگ اسلامی دست به ارزیابی مطالب و مقالات بزنیم، مثلاً استفاده از شعر را در متن دسته‌بندی کنیم و بگوییم تا چه اندازه باید از شعر بهره برد، برای این منظور باید مباحث را درجه بندی نماییم. این کار به معنای پذیرفتن نوعی محدودیت است. نوع دیگر محدودیت محدودیت زمانی است، یعنی اینکه مثلاً باید از قوت

تحلیل علمی آنهاست و در این مجموعه ها به رد نویسی و نقض دیدگاه دیگران نبایست پرداخت. آنچه شما در دائرة المعارف می نویسید، این است که فلان دیدگاه وجود دارد و در پی درستی یا نادرستی آن نیستید، در غیر این صورت شما دائرة المعارف نمی نویسید.

نمونه دیگر مسئله خلق قرآن یا قدیم بودن قرآن است که در کلام گذشته مطرح بوده است. در این باره اختلافات بسیاری در زمان خلفای عباسی به خصوص در عصر مأمون وجود داشته است یا موضوع شکل گیری کلام که نظریات مختلفی در این باب وجود دارد. برخی معتقدند انسان های اولیه آن قدر غارنشینی کردند و مثلاً پاهایشان به اشیای تیز و برنده برخورد کرد که مفهوم تیزی پدید آمد. این کلمات نتیجه تجربه زندگی انسان و حاصل تجربه تاریخی اوست. حال بحث است خداوند این کلامی را که مخلوق انسان است، وسیله ارتباط با پیامبرش قرار داده یا وسیله ای دیگر به کار برده. البته بنده در اینجا در مقام تأیید یا رد یک نظریه نیستم، بلکه فقط اشکال را بیان می کنم. به هر حال، دائرة المعارف باید هم شامل نظریات موافقان باشد و هم به ارائه دیدگاه مخالفان بپردازد.

• به طور کلی چه مسائلی در دائرة المعارف نویسی از اهمیت ویژه ای برخوردار است؟

نکته مهمی که در دائرة المعارف نویسی باید به آن توجه کرد، روش تحقیق است. ما همیشه فکر می کنیم روش تحقیق بسیار آسان است، در حالی که این طور نیست. امروزه در کشورهای اروپایی روش تحقیق یک رشته مستقل دانشگاهی است و پژوهشگران در این زمینه مدارج عالی علمی را طی می کنند. مدرک دکتری می گیرند. دائرة المعارف نویسی نیز نیازمند روش تحقیق مخصوص به خود است و اگر بخواهیم کار ما ارزش علمی پیدا کند، باید روش تحقیق آن را بیاموزیم و رعایت کنیم. مهم این است که شما در تنظیم مدخل به روش های دائرة المعارف نویسی و گزینش مدخل پایبند باشید.

اگر بخواهیم کارهای ما با کار اروپایی ها همسنگ و بلکه بالاتر باشد، باید روش تحقیق و اصول دائرة المعارف نویسی را رعایت کنیم. یکی از بزرگان به ما پیشنهاد داد که شما دائرة المعارف

فلان شخص پنجاه سال گذشته باشد تا از نظر ادبا و شعرا به او شاعر بگوییم. مثال دیگر اینکه ما به رجال حدیث اشاره می کنیم یا اصحاب اجماع را ذکر می نماییم، حال چه ملاکی را در این باره در نظر می گیریم، آیا شخصیت ها و محدثانی را می آوریم که تالیف ارزشمندی داشته اند یا مبتکر بوده اند یا حرکتی را به وجود آورده اند؟ بنابراین ما در امر تهیه دائرة المعارف بزرگ اسلامی به برخی محدودیت ها قائلیم که همگی تعریف گردیده و مبتنی بر ضوابط و اصول از پیش تعیین شده است.

در باره هر منوتیک و برخی مباحث کلام جدید که مرتبط با قرآن و فهم آن است، منظور بنده مداخل قرار دادن صاحب نظرانی در این باب مانند شبستری و سروش نیست. بلکه مراد بنده نوعی پرداختن به مباحث جدیدی است که با هر منوتیک یا فهم قرآن ربط دارد. این دیدگاه می گوید شما وقتی می خواهید متن قرآن را بفهمید، در ذهن خودتان پیش فرض هایی را دارید که در برداشت شما تأثیر می گذارد، مثلاً برداشت من و شما از عدالت متفاوت است، زیرا هر کدام از ما پیش فرض هایی داریم که در نوع برداشت ما اثرگذار است. این برداشت ها علاوه بر اینکه به میزان اطلاعات و گرایش های ما وابسته است، به تجربیات ما نیز بستگی دارد، برای مثال برخی تجربه قدسی ندارد و عده ای تجربه انقلابی و مبارزاتی. چنین افرادی درک درستی از این مفاهیم ندارند و اگر بفهمند به گونه ای دیگر می فهمند.

محیط خانواده نیز در شکل گیری این پیش فرض ها نقش اساسی ایفا می کند. البته طرح کردن این نوع مباحث به معنای تأیید برخی نظریات نیست، بلکه منظور بیان مسائل است، زیرا در دائرة المعارف نویسی نباید به رد و نقد محتوا بپردازیم. فضای حاکم بر دائرة المعارف ها توصیف مسائل و بیان و

فلسفه بنویسید و در آن آرای فلاسفه غرب مانند «کانت» وارد کنید. بنده به ایشان گفتیم در دایرة المعارف نباید به رد نظریات پرداخت. اگر دیدگاه‌های کانت را مطرح نمایم و بعد آنها را رد کنیم، دیگر به این کار دایرة المعارف نویسی نمی‌گویند. این سخن نشان می‌دهد این شخص با دایرة المعارف نویسی و روش تحقیق آن آشنایی ندارد که چنین پیشنهادی می‌دهد.

مسئله بعدی در خصوص نشانی دهی مقالات یا فرانس دادن است که در دایرة المعارف اهمیت و افری دارد. گاهی می‌بینیم برخی از بزرگان بدون مآخذ صحبت می‌کنند و حال آنکه ارزش یک نوشته به مستندات آن است و اینکه شما با تاریخچه یک نظریه آشنایی داشته باشید و سیر تحول آن را شناسایی کنید تا بتوانید نظر درست و کاملی ارائه دهید. متأسفانه بزرگان ما این روش را ندارند و در نتیجه تولیدات علمی آنها نیز ارزش چندانی پیدا نمی‌کند.

• روند کار علمی و تحقیقاتی شما در تهیه و تنظیم دایرة المعارف بزرگ اسلامی چیست؟

ابتدا مدخل را گزینش می‌کنیم و پس از آن ساختار آن را تبیین و تفسیر می‌نماییم. آن‌گاه برایش پرونده علمی تشکیل می‌دهیم و بعد به تدوین مقاله با روش علمی همت می‌گذاریم. سپس آن را ویرایش و بازبینی علمی می‌نماییم. اداره و نظارت بر گردش کار و سر ویراستاری آن بر عهده بنده است و بیش از بیست سال است که این مسئولیت را بر عهده دارم. البته در انجام این امور بنده به تنهایی کار نمی‌کنم و از مشاوره و راهنمای رؤسای بخش‌های علمی نیز استفاده می‌نمایم. افزون بر اینها از وجود عده‌ای مشاوران عادی نیز بهره می‌بریم که به ارزیابی بیشتر کار مباردت می‌ورزند.

بخش دیگری داریم که گزینش عناوین و مدخل‌های بحث را بر عهده دارند. ریاست این بخش را فردی بر عهده دارد که از سابقه کار پژوهشی درخور توجهی برخوردار است و خود دست اندرکار تألیف مقالات پژوهشی است. مسئول این بخش برای ساماندهی کارهای خود از چندین دستیار هم استفاده می‌کند.

وقتی مدخل‌های پیشنهادی بخش مدخل‌گزینی جمع‌آوری شد، کمیسیون ویژه‌ای داریم که به بررسی این مدخل‌ها

می‌پردازد. اگر مدخل‌های پیشنهادی فلسفی باشد، اساتید و صاحب‌نظران فلسفه را به کمیسیون فرا می‌خوانیم و چنانچه مدخل‌ها تاریخی باشد، اساتید تاریخ را به کمیسیون دعوت می‌کنیم. مدخل‌های پیشنهادی در این کمیسیون بررسی و اصلاح می‌شوند و اگر احیاناً مدخلی هم از قلم افتاده، پیشنهاد می‌شود و اگر مدخلی از لزوم و اهمیت چندانی برخوردار نباشد، حذف می‌گردد. افزون بر این حجم مقاله نیز در این کمیسیون پیشنهاد می‌شود.

نکته مهم اینکه صورت جلسه برگزاری مباحث مطرح شده و جمع‌بندی نهایی در کمیسیون نیز تهیه و تدوین می‌شود و مدخل‌های تفسیر و تأیید شده را به دفتر سر ویراستاری ارجاع می‌دهند. وقتی ویراستار مدخل‌های مذکور را تأیید می‌کند، آن را به بخش مربوطه ارجاع می‌دهد تا درباره آن مقاله تألیف شود. وقتی مقاله آماده شد، به بخش سر ویراستاری ارجاع داده می‌شود. سر ویراستار مقاله تألیفی را جهت کنترل منابع به بخش بررسی منابع می‌فرستد و صحت ارجاعات مقاله از نظر نام کتاب، متن ارجاعی، نام نویسنده گرفته تا شماره جلد یا صفحه آن به دقت بررسی می‌شود. چون نگارش دایرة المعارف به معنای تنظیم و ارائه یک کتاب مرجع برای محققان است. طی چنین مراحل ضروری است تا اتقان کار بیشتر شود، زیرا گاهی نویسنده مقاله به اشتباه یا دلایل دیگر در نشانی دهی خود دچار خطا شده است.

پس از کنترل منابع دوباره مقاله به دفتر سر ویراستاری باز می‌گردد و به کمک نرم‌افزارهایی که داریم گردش علمی مقاله بررسی و بازبینی می‌شود. دفتر سر ویراستاری به مشابه یک ستاد عمل می‌کند. تمام کارهایی که روی مقاله صورت می‌گیرد، مجدداً به دفتر سر ویراستاری باز می‌گردد تا تأیید شود. در این ستاد کارهای مهمی چون ویراستاری علمی

همچنین کنترل کننده گزارش کتبی محرمانه از گردش کار به ما می دهد و در آن مثلاً می نویسد که این مقاله سخت متأثر از یک مقاله در دائرة المعارف اروپا (EI) است که نود درصد آن می تواند ترجمه ارزیابی شود، ولی شخص آن را به صورت تألیف مستقل ارائه کرده است یا در گزارش خود می آورد نویسنده بیشتر از منابع عمومی استفاده کرده است یا تمام این مقاله از یک منبع بهره برده و منابع دیگر در مقاله جنبه صوری دارد. بعد از بررسی دقیق این گزارش ها به آن ها ترتیب اثر داده می شود و در صورت صحت مقالاتی که چنین ایراداتی دارند، رد می شوند و اگر اشکالات محدودتر باشند، برای اصلاح به مؤلف عودت داده می شوند.

در هر صورت، دفتر سر ویراستاری میان نظر کنترل کننده و نویسنده داوری می کند و نظر صحیح یا صحیح تر را انتخاب می کند. البته گاهی برای حل مشکل کمیسیون متشکل از مشاوران علمی و متخصصان و مسئولان بخش های مربوطه تشکیل می شود تا در موارد خاص نظر کارشناسی بدهند. بعد از پاسخ نویسنده به اشکالات و ابهامات متن مقاله به بخش مربوطه ارجاع داده می شود تا ویرایش علمی گردد.

• اگر میان نظر کنترل کننده و نویسنده اختلاف وجود داشته باشد، مثلاً کنترل کننده ارجاع یک مطلب خاص را به فخر رازی اشعابه می داند، اما مؤلف چنین استنادی را صحیح می شمارد، چه می کند؟

در این گردش کار میان کنترل کننده متن و نویسنده اصلاً ارتباطی وجود ندارد و فقط سر ویراستار باید این مشکل را حل کند. البته هیچ ویراستاری در دنیا وجود ندارد که جامع همه علوم باشد، از این رو در صورت نیاز مشاوران، متخصصان و رؤسای مختلف علمی در یک کمیسیون جمع می شوند و به حل موضوع می پردازند. ویراستار فقط تا آن اندازه بینش دارد که به درک مسائل موفق شود و آن ها را مدیریت کند.

به خاطر دارم وقتی دکتر شرف نوشته بود «وجود بر ماهیت حمل می شود. پس ابن سینا هم اصالت وجودی است»، کمیسیونی از فلاسفه مختلف تشکیل شد که استاد زرین کوب، ابراهیم دینانی و صمد موحد هم جزء آنها بودند و خود دکتر شرف هم حضور داشت. بعد از بحث و بررسی بنا شد که آن

مقالات، تایپ، ارجاع به بخش مربوطه جهت تصحیح و مقابله متن انجام می گیرد. مقاله مذکور دوباره به دفتر سر ویراستاری جهت اصلاح احتمالی، ویرایش ادبی-فنی و تأیید نهایی باز گردانده می شود.

در توضیحات خود فرمودید که بعد از کنترل علمی منابع مقالات را به بخش تخصص ارجاع می دهید، در این بخش چه کارهایی صورت می گیرد.

بعد از کنترل منابع، مقاله مزبور اگر تاریخی باشد، به بخش تاریخ ارجاع داده می شود و اگر موضوع آن به فلسفه مرتبط باشد، به بخش فلسفه فرستاده می شود و همچنین سایر موضوعات به بخش های مربوط به خود ارجاع داده می شود و در آنجا از نظر علمی ویرایش محتوایی می گردد و سپس به دفتر سر ویراستاری برمی گردد و بقیه مراحل را طی می کند. بخش ویرایش و چاپ آخرین مرحله کار است و بعد از امضای نهایی سر ویراستار و تأیید او متن نهایی جهت چاپ در مجموعه دائرة المعارف ارسال می شود و دیگر کسی حق تغییر آن را ندارد.

• آیا در روند آماده سازی مقالات تألیفی با نویسندگان هم تعامل دارید؟
بعد از کنترل منابع و استخراج اشکالات متن یک نسخه از مقاله به نویسنده ارجاع داده می شود تا در جریان کار قرار گیرد و اشکالات آن را برطرف کند یا احياناً به ایرادات کنترل کننده پاسخ دهد، حتی ممکن است به توجیه نظر خود پردازد و کنترل کننده هم نظر او را بپذیرد. اشکال هایی که کنترل کننده از مقاله می گیرد، اشکال های علمی نیست و بیشتر جنبه کنترل متن از جهت صحت عبارات و ارجاعات است، برای مثال می گوید جلد دوم اشتباه است و جلد سوم صحیح است یا فلان مطلب و نقل قول در کتاب ارجاعی وجود ندارد و نویسنده باید آن را به کتاب دیگری مستند سازد.

عبارت را حذف کنند. همان طور که اشاره کردم در این گونه کمیسیون ها خود مؤلف مقاله هم حضور دارد تا به دفاع از متن خود پردازد.

در مجموع اگر یک مقاله بیشتر از پنجاه درصد اشکال داشته باشد، آن را به نویسنده باز می گردانیم و در واقع چنین مقالاتی را رد می کنیم و نمی پذیریم، اما اگر کمتر از این میزان اشکال داشت و مؤلف به رفع آنها همت گماشت، آن را ویرایش محتوایی می کنیم. البته باید اضافه کنم که در اصلاح و بررسی متن مقاله سعی ما بر این است که نثر نویسنده و سبک نوشتاری او را حفظ کنیم.

● با توجه به تفاوت سبک نویسندگان، این ناهمگونی تا چه در متن دائرة المعارف پذیرفتنی است؟

تفاوت در متن نویسندگان امری بدیهی است و وجود این نوع ناهمگونی ها نیز در دائرة المعارف نویسی پذیرفتنی است. به همین جهت ما سبک نویسندگان را حفظ می نماییم و فقط متن آنان را از نظر فنی و ادبی ویرایش می کنیم و منظور ما از ویراستاری تصرف در سبک نویسندگان نیست، بلکه متن را از نظر قواعد دستور و زبان فارسی و اصول نگارش و ویرایش هماهنگ می کنیم و زمان افعال آن را اصلاح و اگر غلط تایپی باشد آن را تصحیح می نماییم یا برخی کلمات را جایگزین برخی کلمات عربی نامأنوس و غریب می سازیم.

● برخی از نویسندگان توان علمی خوبی دارند، ولی از جهت نگارش ضعیف اند و نوشته آنها نیازمند بازبینی و اصلاح است، آیا در امر تهیه دائرة المعارف می توان از چنین نویسندگانی استفاده کرد؟

بله، در اینجا هم با این مسئله مواجه ایم. برخی نویسندگان متون ضعیفی را ارائه می کنند، اما ویراستاران ما اشکالات آن را می گیرند و به اصلاح و ویرایش شدید آن مبادرت می ورزند؛ در چنین مواردی باید ویراستاری بیشتری روی متن صورت گیرد و نمی توان اسم آن را بازنویسی گذاشت.

● حق التألیف نویسندگان چگونه محاسبه می شود؟ هزینه تألیف مقالات دائرة المعارف بر اساس تعداد کلمات و به

ازای هر کلمه ۱۱۰۰ ریال محاسبه می شود و اگر نویسنده مقاله مسئول گروه باشد کلمه ای ۱۲۰۰ ریال به او پرداخت می کنیم.

● نویسندگان دائرة المعارف بزرگ اسلامی چه شرایطی باید داشته باشند؟ نویسندگان این گونه مقالات از تخصص کافی و اطلاعات علمی لازم باید برخوردار باشند. اگر چه توجه ما بیشتر بر روی مدرک تحصیلی آنان متمرکز است، ولی به این موضوع هم عنایت داریم که برخی از افراد مدرک علمی ندارند، اما از اطلاعات ارزنده و دانش خوبی برخوردارند و رشد درخور توجهی نیز در این مسیر داشته اند؛ از این رو سعی می کنیم به این گونه افراد آموزش دهیم و آنان را با روش تحقیق آشنا کنیم و سپس آزمایشی مقالاتی را به آنها ارجاع می دهیم تا در این زمینه تقویت شوند.

● آیا منظور شما برگزاری کلاس های منظم آموزشی است یا آموزش هایی است که در طی روند کار صورت می گیرد؟

هر دو روش وجود دارد، هم آموزش های ضمن کار داریم و هم برخی کلاس ها را به صورت دوره ای برگزار می کنیم. روش تحقیق، ویرایش و منبع شناسی از جمله این دوره ها هستند که در طی آنها نویسندگان با روند تحقیق، ویرایش، منبع شناسی و شناخت منابع دست اول و دست دوم و نیز منابع عمومی و تخصصی آشنا می شوند، همچنین آموزش هایی دیگری نیز همچون آشنایی نویسندگان با رایانه و اینترنت ارائه می کنیم که بسیار مفید است.

● آیا دوره آموزش نگارش و نویسندگی هم دارید؟

خیر، وقتی شیوه کار و روند تحقیق را به آنها یاد دادیم، برخی مقالات را به آنان ارجاع می دهیم تا نگارش کنند. اگر از استعداد لازم برای همکاری با ما برخوردار بودند، برای تقویت آنان تلاش می کنیم و به کمک اساتید اشکالات و نواقص کارشان را

مطالبی که درباره این شخصیت می نویسد باید مستند به منابع معتبر باشد، ثانیاً در مقالات دائرة المعارفی نباید هیچ گونه مدح یا ذمی در معرفی شخصیت ها وجود داشته باشد و فقط باید واقعیات را گزارش کنید، تألیفات او را برشمارید، تاریخچه زندگانی او را بنویسید، مراحل تحصیل و شاگردانش را بازگو کنید، نظریاتش را بدون هیچ گونه تصرّفی بیان نمایید و تمامی مطالب مربوط به او را به منابع معتبر مستند سازید.

اگر مقاله از ویژگی های علمی برخوردار باشد و اصول و ضوابط دائرة المعارف نویسی در آن رعایت شود، آن را تأیید می کنیم و گرنه رد می شود.

نمونه دیگر مقاله مربوط به ابن تیمیه است که ما آن را چهار بار تألیف کردیم و به مدت سه سال هم به طول انجامید تا کامل شد. ابن تیمیه از جمله شخصیت هایی است که شیعه و سنی با او مخالف بوده اند و خودش هم ضد شیعه و سنی بوده است. او سرمنشأ مذهب الاوائل و جدّ اعلای و هابیون است. دانشمند بزرگی هم بوده و تألیفات فراوانی هم داشته است. بدیهی است معرفی چنین کسانی نیازمند تخصص کافی، اطلاعات لازم و دخالت ندادن نظریات شخصی در بیان واقعیات است. سه نویسنده به تألیف این مقاله پرداختند، اما چون موضوعی بس دشوار بود و مقاله ها شرایط و اصول علمی را نداشتند، برای استفاده در دائرة المعارف مناسب تشخیص داده نشد، آخر سر تحریر مقاله را به آقای زریاب خویی و نهادیم که بحمدالله به خوبی از عهده کار برآمد.

اصولاً برخی مقالات نشان می دهد نویسنده فقط فیش ها را کنار هم گذاشته و مطالب را از منابع مختلف جمع آوردی کرده است و نتوانسته ساختار جدیدی از آن ارائه دهد. بنده هم در خصوص علم موسیقی اطلاعات و تخصص ندارم، اما می توانم با کنار هم گذاشتن چند فیش و ارجاع دادن به منابع معتبر یک مقاله تألیف کنم، ولی آیا این مقاله ارزش علمی دارد و برای چاپ در دائرة المعارف مناسب است؟ مطمئناً چنین مقاله ای فقط یک جمع آوری عامیانه است و ارزش علمی ندارد.

• معیار شما در رد یا پذیرش مقالات چیست؟

معیار اصلی ما در پذیرش یا رد مقالات ساختار مقاله و همسویی آن با روش تحقیق و داشتن ارجاعات صحیح و مناسب است؛ از

بر طرف می کنیم و این گونه آموزش های لازم را ضمن کار علمی دریافت می نمایند.

• نظر شما درباره متنوع بودن نویسندگان دائرة المعارف چیست؟ برای مثال آقای غرمشاهی در دانشنامه قرآن از نویسندگان سنی و شیعه استفاده کرده که هزار مقاله آن را اهل سنت و دو هزار و شصصد مقاله آن را نویسندگان شیعی نوشته اند. آیا استفاده از نویسندگان مختلف اهم از داخلی و خارجی، مسلمان و غیرمسلمان یا حوزوی و دانشگاهی در دائرة المعارف نویسی مطلوب است؟

اگر بخواهیم دائرة المعارف ما یک تحقیق خوب و مفیدی باشد، باید نویسندگان آن نیز متنوع باشد. اساساً کار پژوهشی نباید از مقوله های جناحی و تمصب های مذهبی تأثیر بپذیرد و در این راه باید از اعمال نظرهای شخصی پرهیز کرد. شاید یکی از دلایل موفقیت مرکز ما نیز همین نکته باشد که در کار علمی خودمان کاری به مقوله های سیاسی نداریم.

• برخی از متخصصان و صاحب نظران ممکن است بدون توجه به دیدگاه های مختلف درباره یک موضوع نظریات شخصی خود را اعمال کنند یا دارای گرایش انحرافی باشند، با این گونه مسائل چگونه برخورد می کنید؟ سعی ما بر این است که هر مطلبی را به فرد متخصص و اهل آن بسپاریم، مثلاً رهبر شیخیه (شیخ احمد احسائی) از جمله شخصیت هایی است که شیعه و سنی درباره اش اختلاف دارند، در معرفی این شخصیت نباید نظریات شخصی را دخالت داد و در ارائه تاریخچه زندگی و دیدگاه ها و معرفی آثارش نباید تمصب به خرج داد، بلکه فقط واقعیات را بایست گزارش کرد و با استناد به منابع معتبر او را معرفی نمود؛ از این رو وقتی نگارش مقاله مربوط به این مدخل را به یکی از محققانمان جناب آقای ابراهیمی سپردیم، چند نکته مهم را به او یادآور شدیم که اولاً

این رو اشکال هایی که به حوزه ویرایش ادبی و فنی مربوط می شود، چندان تأثیری در پذیرش یا رد مقاله ندارد.

● به نظر جناب عالی مهم ترین بخش دائرة المعارف نویسی کدام بخش است؟ از بخش سر ویراستاری که بگذریم، مهم ترین مرحله برای ما بخش ویرایش و چاپ است، چون آخرین مرحله کار است و تمامی نقایص مقاله در این مرحله برطرف می شود. بعد از صفحه آرایی نیز متن را به متخصصی که به چند زبان مسلط است، ارجاع می دهیم تا آخرین بررسی انجام گیرد و در این مرحله مقاله از جهت محتوایی، پاراگراف بندی، جمله بندی یا حتی اغلاط چاپی کنترل و بازبینی می گردد تا کار به اتقان بالایی دست پیدا کند.

● آیا برای معرفی دائرة المعارف بزرگ اسلامی تبلیغی هم انجام داده اید؟ به نظر شما آثار علمی را چگونه بایست به جامعه علمی معرفی کرد؟ تجربه ثابت کرده است آثار علمی ارزشمند و مرجع جای خودش را در جامعه پژوهشی باز می کند و خودش باید مبلغ خودش باشد و احتیاجی به تبلیغ ندارد؛ از این رو تبلیغ کردن برای یک اثر علمی و مرجع چندان وجهی ندارد، ولی چنین آثاری نیازمند ابلاغ اند، اگر افراد شاخص علمی در مطبوعات نقدی بر آن بنویسند، در معرفی اثر مفید خواهد بود.

به نظر بنده اگر صاحب نظری دائرة المعارف قرآن کریم را که مرکز فرهنگ و معارف قرآن تدوین کرده است، در قالب یک مقاله معرفی و بررسی نماید در روزنامه یا مجلات رسمی به چاپ برساند، بسیار مفید و مؤثر است.

● به طور کلی چه معیارهایی را در گزینش و تصویب مدخل های دائرة المعارف بزرگ اسلامی مدنظر قرار می دهید؟

اصولاً دائرة المعارف ها بر اساس اصول و ضوابط خاص تهیه و تنظیم می شوند و مدخل ها در شورای عالی علمی مورد بحث قرار می گیرند، از جمله ضوابط ما این است که اگر می خواهیم شخصیتی را معرفی کنیم باید پنجاه سال از فوت او گذشته باشد؛ از این رو موضوعات تاریخی یا شخصیت های علمی، فرهنگی، سیاسی و مذهبی که این ویژگی را ندارند، در دستور

کار ما قرار نمی گیرند. به همین جهت مدخل هایی چون مکتب تفکیک، انجمن حجّتیّه و بازرگان را در این دائرة المعارف شاهد نخواهیم بود. نمونه دیگر شاعر بزرگ معاصر اخوان ثالث است که چهره بسیار مشهوری است، ولی چون پنجاه سال از فوت او نمی گذرد آن را در دستور کار خود نداریم.

همچنین سایر عناوین و مباحث مانند بحث جدید هرمنوتیک در شورای عالی علمی مطرح می شود و بررسی می گردد. در شورای عالی علمی ۳۸ نفر از اساتید مجرب و صاحب نظر حضور دارند، از جمله مجتبابی، شایگان، شبستری، محقق داماد، محمد حسن گنجی پدر جغرافیای ایران. سر ویراستار از این نظر مجری مصوبات شورای عالی علمی است و هیچ کس حتی سر ویراستار هم نمی تواند برخلاف مصوبات شورا کاری انجام دهد.

● درباره مدخل های ارجاعی چه چاره ای اندیشیده اید؟

اگر هر دو مدخل از نظر شهرت یکسان باشند، یکی را به دیگری ارجاع می دهیم، برای مثال اگر یکی از مدخل ها در حرف «ج» باشد و دیگری در حرف «ق» قرار گرفته باشد، مدخل واقع در حرف «ق» را به مدخل واقع در حرف «ج» ارجاع می دهیم و مشکل حل می شود، اما اگر یکی از مدخل ها نسبت به دیگری ارجح یا اشهر باشد، مدخل اشهر و ارجح را به مدخل مشهور و راجح ارجاع می دهیم. دلیل این گونه ارجاعات متفاوت است، گاهی برای این ارجاع می دهیم که به منابع آن دسترسی نداریم، مانند مدخل «آب انبار» که آن را فقط در دانشنامه ایران نوشتیم و در دائرة المعارف اسلامی آن را نیاورده ایم، چون منابع مربوط به آن را نداشتیم؛ بنابراین در «ذیل» بخشی از مقاله ای که نوشته نشده می آید.

به طور کلی آن چه در «ذیل» می آوریم، عبارت است از مدخل هایی مستقل یا مدخل های ارجاع داده شده به ذیل، مثلاً وقتی جلد پانزده دائرة المعارف را صفحه آرایی می کنیم، ممکن است دو تا

مقالات کوچک تر که وسعت چندانی ندارند، نیازمند طرح نیستند و ما آن را برای نگارش به نویسنده ارجاع می دهیم.

● در خصوص ارجاعات متن بر اساس چه شیوه ای عمل می کنید؟
ارجاع دادن منابع به روش های مختلفی انجام می شود. اما شیوه صحیح و مناسب علمی در ارجاعات مربوط به دایرة المعارف ارجاع درون متنی است. البته در پایان مقاله نیز تمامی منابع را به صورت کامل ذکر می کنیم. البته دایرة المعارف های عمومی مانند دانشنامه ای که درباره ایران داریم می نویسیم، باید عرض کنم که ارجاعات را درون متن نمی آورند، زیرا مخاطب ما عموم مردم اند و هر شخص باسوادی می تواند از آن استفاده کند، برخلاف دایرة المعارف های تخصصی همچون دایرة المعارف بزرگ اسلامی که افراد متخصص آن را می خوانند. معمولاً در کتاب ها ذیل هر صفحه نشانی هر منبع را ذکر می کنند، ولی در دایرة المعارف برای اینکه پاورقی ها زیاد نشود، ارجاعات را درون متن می آوریم، چون مقالات ما معمولاً ارجاعات بسیاری دارد و اگر بخواهیم همه آنها را در پاورقی بیاوریم، به ناچار باید نیمی از هر صفحه را به پاورقی ها اختصاص دهیم. این کار شکل و هیأت دایرة المعارف را به هم می ریزد. فقط نگارش لاتین اسامی در پاورقی ذکر می شود. این شیوه در دایرة المعارف های معروف هم وجود دارد. البته ما برای این کار شیوه نامه مستقلی نیز تهیه کرده ایم و آن را به تمام بخش های خود ابلاغ نموده ایم.

● در امر تهیه و آماده سازی دایرة المعارف بزرگ اسلامی از چند بخش علمی بهره می برید؟

در مجموع پانزده بخش علمی داریم که عبارت اند از: ادبیات عرب، ادبیات عمومی، کلام و فرق، تاریخ، جغرافیا، علوم، فقه و علوم قرآنی و حدیث، فلسفه، عرفان، هنر و معماری، حقوق، مردم شناسی، ادیان، زبان شناسی و ایران شناسی. شماری دیگر از بخش ها نیز وجود دارند که جنبه خدماتی و کنترلی را ایفا می کنند، مانند بخش کنترل، ویرایش و چاپ. باید اضافه کنم ما دو بخش جغرافیا داریم؛ یکی مربوط به دایرة المعارف است که به سه زبان فارسی، عربی و انگلیسی فعالیت می کند و

از مقالات این جلد آماده نشود و باقی بماند، در این حالت ما موضوع را به رئیس بخش علمی مربوطه اطلاع می دهیم که اگر به موقع متن تکمیلی را ارسال نکنید، ما آن را به ذیل ارجاع می دهیم؛ در این صورت مسئول بخش سعی می کند تا جایی که امکان داشته باشد، این ارجاع صورت بگیرد.

● آیا مقالات مفصل به صورت تک نگاشته و مستقل چاپ می شود؟
بله، برخی مقالات مانند مدخل «اسلام» را به طور تک نگاشته ارائه نموده ایم و به صورت یک جلد مستقل هم چاپ شده است.

● آیا بمد از تکمیل دایرة المعارف مجموعه هایی که برگرفته از این مجموعه عظیم است نیز تهیه می شود؟

دایرة المعارف بزرگی اسلامی یک مجموعه مادر است که از آن نتایج مفیدی می توان گفت، برای نمونه می توان به استخراج دایرة المعارف اسلامی جوانان که در یک دایرة المعارف غیر تخصصی است، اشاره کرد، ما می توانیم مطالب مربوط به جوانان را در آن ارائه کنیم، مانند آنچه در دایرة المعارف جوانان لاروس شاهد آن هستیم که از دایرة المعارف لاروس فرانسه استخراج شده است.

● طرح مقاله در دایرة المعارف بزرگ اسلامی را چه کسانی تدوین و ارائه می کنند؟ آیا نویسندگان خود طرح مقاله را ارائه می کنند یا آنکه در دایرة المعارف تنظیم می شود؟

نویسنده در برخی مقالات مهم طرح خود را ارائه می کند و بعد از تصویب به نگارش آن می پردازد. بعضی اوقات نیز یک مقاله چندین نویسنده دارد، مانند مدخل «اسلام» که هفده نویسنده دارد و هر قسمت آن را یک نفر نوشته است. در این گونه موارد کمیسیونی جهت تنظیم طرح مقاله و ارائه آن به نویسندگان تشکیل می شود. البته ما برای همه مقالات طرح در نظر نمی گیریم.

دوم مربوط به دانشنامه است؛ به بیان دیگر برخی از بخش‌ها حالت اشتراکی میان دایرة المعارف و دانشنامه دارند و برخی از بخش‌ها نیز مستقل و جدا هستند.

اقوام مختلف ایرانی و تاریخ مناطقی چون آذربایجان - تاریخ و فرهنگ کرد - تاریخ و فرهنگ و بلوچ - تاریخ و فرهنگ اختصاص دارد.

● روند آماده سازی دایرة المعارف بزرگ اسلامی چند سال طول می کشد؟
مجموعاً طی چند جلد ارائه می شود و هر مجلد چند صفحه است؟
در مجموع دایرة المعارف بزرگ اسلامی ۳۵ جلد است که تاکنون پانزده جلد آن را تدوین کرده ایم و هر سال هم یک مجلد آن را آماده می کنیم و سعی داریم سرعتمان را بیشتر کنیم، هر مجلد نیز مشتمل بر ۷۶۰ صفحه ۸۰۰ کلمه ای است یعنی حدود ۶۰۰/۰۰۰ کلمه. البته با توجه به اینکه ارجاعات متن ریزتر چاپ می شود، به نظر من می رسد تعداد کلمات هر جلد بیش از این باشد.

● نظر حضرت هالی در مورد قطع چاپی دایرة المعارف چیست؟
این موضوع اهمیت چندانی ندارد، با این حال ما دایرة المعارف بزرگ اسلامی را به صورت رحلی منتشر می کنیم و استدلالمان هم این است که چنین منابعی آثار مرجع به شمار می روند و محققان معمولاً منابع مرجع را به طور کامل نمی خوانند یا آنها را به این طرف و آن طرف نمی برند، بلکه این گونه کتاب‌ها به طور موردی استفاده می شوند؛ بنابراین انتشار آنها در قطع رحلی بهتر و مناسب تر است.

● فضایی را که مرکز دایرة المعارف بزرگ اسلامی در اختیار دارد، چقدر است و از چه امکاناتی بهره می برد؟

مرکز دایرة المعارف بزرگ اسلامی یک دهکده بزرگ تحقیقاتی است. ساختمان آن حدود ۳۳ هزار متر مربع است و از امکانات عدیده پژوهشی برخوردار است که از آن جمله می توان به کتابخانه ای عظیم، غنی و منحصر به فرد که شامل پانصد هزار جلد کتاب است، اشاره کرد. همچنین بخش صحافی و زیراکس جهت کپی نسخ خطی و منابع ارزشمند و صحافی آنها گوشه ای دیگر از این امکانات به شمار می روند.

● از مطالب مفیدی که بیان فرمودید و وقتی که در اختیار ما گذاشتید متشکرم.

من هم برای شما آرزوی توفیق دارم.

● آیا ترجمه هر بی متون را در داخل کشور انجام می دهید؟

بله، در این خصوص از مترجمان عرب زبان استفاده می کنیم. از این مهم تر ترجمه انگلیسی است که برای مثال ترجمه انگلیسی حرف «عین» را در بخش اول انگلیسی آورده ایم و نزدیک به سیصد مقاله را شامل می شود. دفتر ترجمه انگلیسی ما در لندن است و طرف قرارداد ما مرکز مطالعات اسماعیلی لندن است و سر ویراستار آن دکتر مادلونگ مستشرق معروف است. بخش انگلیسی در ایران دو دفتر دارد که یک دفتر از طرف ما و مستقل است و یک دفتر هم از طرف این مرکز در ایران دایر است.

● در ترجمه هر بی دایرة المعارف آیا یک گروه مستقل برای ترجمه تمام بخش های دایرة المعارف کافی است یا اینکه هر گروه و بخش علمی باید به طور مستقل مترجم داشته باشد؟

تمام این بخش‌ها باید مستقل باشند و هر بخش مترجم خاص خودش را داشته باشد تا کار از نظر علمی اتقان داشته باشد. گاهی بخشی از یک جلد را به مترجم خبره ای سپرده ایم، مترجمانی که فارسی را به خوبی می دانند و بعضاً در سوریه یا عربستان ساکن اند.

● منظور بنده این است مقاله ای که در بخش فلسفه و کلام و تحت اشراف این بخش با رویکرد فلسفی نوشته شده است، آیا در مرحله ترجمه هم نظارت تخصصی این بخش یا نویسندگان وجود دارد؟

در خصوص کنترل، ویرایش و چاپ متون عربی نیز بخشی مستقل داریم که کنترل نهایی در آنجا انجام می شود و چون به صلاحیت علمی اینان اعتماد داریم دیگر مقاله را به نویسنده ارجاع نمی دهیم، زیرا این کار وقت بسیاری را از ما می گیرد.

● گذشته از تدوین و آماده سازی دایرة المعارف چه کارهای دیگری را در دست اقدام دارید؟

در حال حاضر پروژه های بسیاری را در دست اقدام داریم که از آن جمله می توانم به جغرافیای جامع ایران در پنج جلد اشاره کنم که به معرفی

